

УДК: 821.51

XIX ӘСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ДӘСТҮРІ

(Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақ дәретіушилиги мысалында)

Қ.Г.Матимов – филология илимлері бойынша философия докторы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, шоир.

Ключевые слова: литература, фольклор, искусство, импровизация, импровизатор, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, poet.

XIX әсир қарақалпақ әдебияты ўәкиллери (Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм т.б.) халықлық поэзиядан, түркий әдебияттың ерте дәуірлердеги әдебий естеликлеринен хәм Шығыс әдебияты үлгилеринен поэтикалық саға алып, көркем әдебий дәретпелери менен әдебият майданына кирип келди. Шайырлардың поэтикалық, идея-тематикалық хәм әдебий жанрлық үлгилериниң жетилисиўине дүньяўый билимлер менен бирге диний билимлер, түркий поэзияның классик шығармалары, Шығыстың көрнекли данышпан шайырларының дәретпелери әдебий тәсир жасаған.

XIX әсирдеги мәдени-әдебий орталықта қарақалпақ шайырларының көркем әдебий талғамы, эстетикалық хәм философиялық көзқараслары қәлиплескен. Соның ушында XIX әсир қарақалпақ лирикасын терең изертлеген әдебиятшы алым Қ.Жәрімбетов: «...мәдени әдебий-көркем орталық қәлиплескен соң XIV-XVIII әсирлердеги қарақалпақ сөз өнериниң тийкары жанрлары болған эпикалық жырау: бағырлық жыры, толғаулар, термелер енди жетекши орынды ийелеўи мүмкин емес еди. Көркем талғамлардың жаңа бағдарда өзгериўи жаңа әдебий жанрларды талап етти» -деп бағалайды [6:32]. Демек, бул дәуірдиң әдебий-эстетикалық, мәдени-ағартыў орталығында Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм т.б. шайырлар көркем әдебий дәретіушилик пенен жасап, жазба әдебияттың раўажланыўына, қарақалпақ әдебиятын көркем әдебий жанрлар менен байытыўға үлкен үлес қосты.

XIV-XVIII әсирлердеги қарақалпақ жыраўлары (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан Қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў) жыраўшылық пенен бирге шайырлық кәсипти де ийелеп синкретикалық хәм импровизациялық усыллар менен дәретіушилик етти. Бул дәуірдеги әдебий дәретіушиликте шайыр сөзи хәм терминлик атамасы қолланылмаса да жыраў-шайырлардың әдебий дәретіушилигинде шайыршылық (әдебий дәретіушилик), сазгер музыкант (композиторлық), актёрлық шеберликлериниң синкретикалық белгилерин көриўге болады. Усы синкретикалық белгилер XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының әдебий дәретіушилигинде де даўам еткенлиги сезиледи. Бул өз гезегинде XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының жазба шығармаларының халық арасында таралымының тар шеңберинде қалыўи нәтижесинде өзиниң дәреткен шығармаларын халық массасына аўызекі түрде, импровизациялық усыл менен намаға салып атқарыў (синкретикалық) усылы менен жәриялаў дәстүрге айланған. Бундай усыл Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм басқада халық шайырлар дәретіушилигинде болған. Олар шайырлық пенен бирге жыраўшылық, бақсышылық, қыссаханшылық кәсиплерин де қоса алып барыўи зәрур еди. Бул синкретикалық усыл дәуір шайырлары ушын дәстүрге айланған әдебий қубылыс болды.

Нәтижеде, дәуір шайырлары өзлериниң дәреткен шығармаларының айырым поэтикалық писпеген, қам жерлерин импровизациялық усыл менен атқарыў процессинде жөнлеп кете алған. Соның менен бирге усы дәуірдеги шайырлар импровизациялық усыл менен көпшилик шығармаларын дәреткен. Бундай әдебий қубылыстар халық шайырлары дәретіушилигинде дәстүрге айланып, халықлық атама менен төкпе шайыр деп баҳаланған. Бул әдебий қубылысты өз ўақтында сезген әдебиятшы алым Н.Дәўқараев «... Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар шайырлар шығарманы айтып та, жазып та, шығарған. Олар өзлериниң шығармаларын көпшилик жыйналған жерлерде намаға салып та, оқып та беретугын болған» [4:98] - деп белгилеп өтеди. Бул төрели пикирди қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеген алымлардың барлығы қуўатлайды.

XIX әсир қарақалпақ жазба әдебиятының ири ўәкиллериниң бири Күнхожа импровизатор шайыр, бақсы-сазденде, терең жәмийетлик ой-пикир ийеси сыпатында жоқары бағалаўға толық тийкар бар. Шайыр көпшилик дәретпелерин аўызекі импровизациялық усыл менен дәретип, намаға салып айтып жүрген. Бул өз гезегинде көркем өнердиң синкретикалық белгилери XIX әсир дәуиринде де сақланып турғанлығынан дәрек береді. Сол себепли Күнхожа сөз хәм саз өнериниң жетик маманы болыўи менен бирге, импровизациялық талантқа ийе туўрыдан туўры аўызекі дәретіуши төкпе шайыр, бақсы да болды.

Шайырдың «Сөк санар», «Тўйе екенсең», «Ярым хош енди», «Бай баласы», «Келин», «Неге керек?», «Ақ камыс», «Қазының ийи», «Яранлар», «Ешким бар», «Күн қайда» хәм т.б шығармалары импровизациялық усыл менен дәретилген. Шығарманың идея-тематикасы, сюжеттик-композициялық қурылысында, стиллик өзгешелигинде, фольклорлық дәстүрлеринде, улыўма мазмұнында терең импровизациялық ырғақ сезилип турады.

Күнхожа заманның, жәмийетлик турмыстың әдалатсызлығына, зулымылығына халық тәрәпинде турып, халық мәпи ушын терең идеялық шығармалары менен қарсы гүрести.

Хийўа ханы Мадемин хан (1845-1855-жыллар ханлық еткен) хан сарайына сорамиңдағы шайыр, бақсы-сазденделерди шақыртып, ханлық салтанатын мақтап шығарма-қосық дәретіу бойынша таңлаў өткеріўди буйырган. Бул таңлаўға қарақалпақ шайыры Күнхожа да мирәт етилген. Бирақ, шайыр Хийўа ханы салтанатын мақтап шығарма дәретіуди мақул көрмеген. Керисинше, ханлық салтанатын, оның әдалатсыз пәрман-хүкимлерин, зулымлық, ашкөзлик, жаўызлық салтанатын әшқаралайды. Хан шайырға ашыўи келип бир ғарры, соқыр тўйени байраққа береді. Шайыр ханның бас саўға деп бирилген бул тўйеге «Тўйе екенсең» шығармасын сол ўақытта-ақ, туўрыдан-туўры импровизациялық талант пенен дәретеди. Мысалы:

Шөк дегенде шөгермисең,
Көп жасаған тўйе екенсең,
Токтамыстан арағырақ,
Шыңғысханды билермисең.
Сизге айтаман, тўйе жора,
Бир көзиң гөр, арқаң жара,
Пириңиздур Ойсыл кара,
Оларды хәм билермисең? [5:26]

Шығарма мазмұнына идеялық бағытына итибар берсек импровизациялық әдис аңласылып турады. Бул өз гезегинде шайырдың импровизациялық талантқа ийе екенлигинен дәрек береді. Шайырдың буннан басқа да қосықларында импровизациялық ырғақ басым болып келеді. Мысалы:

Бармағынды бүгесең,
Адамды жөнсиз сөгесең,
Берместі жаман көрсең,
Қара берман сөк санарым. [5:46]

Бул қатарлар шайырдың «Сөк санар» деп аталған сатиралық шығармасынан алынған ўзинди болып, импровизациялық усыл менен дәретилгенлиги белгилі. Шайыр ашкөз, сықмар адамлардың унамсыз қылўаларын аяўсыз поэтикалық көркем тил менен бет-жүзине қарамай туўрыдан-туўры қосық етип шығарыўды мақул көрген. Бул теги пәс, нәкәс, сықмар адамларды халық алдында сөз қүдиретиниң қүши менен жазалаў болып табылады.

Күнхожа шайыр болыўи менен бирге аса талантлы шешен-импровизатор еди. Оның хәр бир дәретпесинде шешенлик өнериниң үлгилерин аңлаўға болады. Шайырдың турмыс шынлығын терең ойлар, пикирлер, болжаўлар менен түрлендирип бере билиўинде көринеди. Шешенлик өнериниң тийкары-тил шеберлигинде, сөз

тапқырлығында, терең ойшылдықта, аса талантта бақаланады.

Шешенлик өнери менен шайырлық кәсіп бір-бірін толықтырып туратуғын егиз өнер болып табылады. Шешенлик өнер тил мәдениетінің, сөйлеу мәдениетінің бийик шыңы. Жұрт алдында ямаса курда (той дәстүрі) қағазға қарамай сөйлейтуғын, пикирлейтуғын инсанлар сөз өнерине сүйеніп айтатуғын ой-пикирин, нәсият-ақылын да, сөзлерін де турған жерінде «суырып салып» (импровизация) айтады.

Қарақалпақ әдебиетінде Әжинияз ұллы шайыр, ұллы шешен (оратор) деп бақаласақ асыра айтқан болмаймыз. Себеби, шайырдың шығармаларында ушқыр қыял, терең ақыл менен дөреген даналық ой-пикирлері шешенлик талантының белгиси болып табылады. Шайырдың дөретіушилигінде «Қасқалдаққа бір ағары май пйтсе, ғарғылдасып қонар көлін танымас», «Бұл дүньяның көркі адам баласы», «Мәрт пенен нәмәртти айыар сауаш», «Сөзле ха, бұлбил зибаным, еки келур заман йокты», «Адам улы адам қәдири билмесе, оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы», «Жер хәм ел билендур, ел хәм жер билен», «Сен бағ едиг, бұлбил ушты, зағ қалды» хәм т.б. усы сыяқлы дүнья, жәмийет, инсан арасындағы пикирлері даналық, терең ойлары шешенлик пенен қарысып кеткенлиги белгилі. Бул қатарларда жәмленген дидактикалық, философиялық ой-пикирлері шайырдың турмыстан түйген тәжирийбелері, қәлбинде, кеуіл дүньясында қәлиплескен ой-пикирлері болып табылады. Шайыр бул пикирлерін қосық сүйегине енгизип, халықтың мәжилис орынларында (бийлер мәжилиси) той-мерекелерде, (хайт-тойларда) саз-сәубеттерде үгит-нәсият еткенлиги белгилі. Шайыр шайырлықты кәсіп етиуі, мешит-медреселерде бала оқытыуы (сабақ бериуі) менен бирге бақсышылықты да кәсіп етип, той сауғанлығы, курда қосық айтқанлығын бир қатар әдебиетші алымлар өз мийнетлерінде жазып қалдырған еди. Шайырдың хайт-тойларда (курда) гейде бийлер мәжилисдерінде баян етип жүрген философиялық, дидактикалық ой-пикирлері шешенлик пенен айтылған сөзлері импровизациялық уқыбының нәтийжеси болса керек.

Әжинияз шайыр жазба әдебиет үәкили болып табылады. Шайыр көпшилик шығармаларын жазып дөретіу менен бирге ауызеки, сауырып салып, импровизация усылы менен дөреткенлиги белгилі. Оған толық тийкар бар, бұны өз үактында белгилі илимпаз Н.Дәуқараев Әжинияз шайырдың импровизатор шайыр екенлигин түйінлаған [4:98].

Шайырдың «Еллерим барды», «Бозатау», «Дәуран болмады», «Дүйсен кәндекли», «Бардур», «Болмаса», «Әжинияздың қыз Меңеш пенен айттысы» хәм т.б. да шығармаларында импровизациялық усылдың белгилері аңдасылып турады. Демек, усы сыяқлы шығармаларын шайыр импровизациялық әдис пенен дөреткен. Мысалы:

Кетер болдық енди бизлер баш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатау,
Хошласалы қара көзге яш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатау. [2:26]

Шайырдың «Бозатау» деп аталған лирикалық поэмасы халықтың басына түскен жаугершилик, қайғы-хәсирет, рухый жан азабы сүүретленген шығарма болып табылады. Ұатан айралығы, рейимсиз жауызлық, әрманлы жүрек шері, ат алдында әсир түсіп баратырған «ғұлпақлы уғлан»лар, «перийдей қыз» шоры болып, жау алдында кетиуі, қыз-жауанлардың ели менен еңиреп хошласып баратырған муңлы налышлары сүүретленеди. Хәтте, шайыр да ат алдында айдалып баратырған халық пенен бирге болып, рухый жан азабына түскен. Жау алдында әсир түскен халық пенен бирге айдалып баратырған пайытта шайырдың ишкі ой толғаныслары, жүрек шерлері, қайғы-муңы, налыш сезимлері көкірекке, ишкі кеуіл дүньясына сыймай налыш қосық болып төгилгени өз өзинен түсиникли. Бул шайырдың импровизациялық талантының жемиси болса керек. Шайырдың буннан басқа да тәрийп-арнау хәм хәзил-дәллек шығармаларында импровизациялық ырғақтың белгилері аңдасылып турады. Мысалы:

Беглер тәрийп етсем қалпақ йуртыны,
Хуп әжеп тамаша еллері бардур,
Ариф болып хақ йолына еришкен,
Мүршиду муқаммал пирлері бардур... [1:60]

Шайырдың «Бардур» шығармасы импровизациялық усыл менен дөретілген тәрийп жанрындағы дөретпе екенлигине толық тийкар бар. Өйткени, шығарма көркем текстине тереңирек үңилсек, қарақалпақ халқының турмыс-шараяты, ауыл-қалалары, илим-билими, көркем өнері, қыз-жауанлары, батыр жигиттері, сулуы тәбиятын шайыр кур әтирапында дуұтар менен намаға салып, төкпе (импровизация) халында атқарып турғандай сезиледи.

Юмор-сатиралық шығармалардың басым көпшилиги, қылмыскердің бет жүзіне қарамай туұрыдан-туұры айыбын айтыу, бетине басыу, дүзиу жолға салыу ямаса көркем текст, шығарма дөретіу тәбийий хал. Бундай процесс XIX әсир қарақалпақ шайырларының дөретіушилигінде орын алған. Әжинияз шайырдың «Дүйсен кәндекли» шығармасы усы бағдарда дөретілген. Мысалы:

Хәр қәдем атқанда таушан алса хәм,
Атасы арабан туұра келсе хәм,
Әкеннің көзин көрип қалса хәм,
Өлтир көк ийтинди Дүйсен кәндекли. [1:59]

Шайырдың бул шығармасында жетер-жетпес хожалық ийеси өз халын билмей ийт сақлауы, бул ийттің елдеги үйлердің торак-майларын, нанын, тауығын ұрлап бүлдіргени, пүтин бир ауылды бийзар еткени қызықлы хәм күлкилі сүүретленеди. Хәттеки, шайырдың өзи де бул ийттен күйгенлиги, ауыл халқының сыпыра-шанашын бүлдіргени шайырдың ғәзебин келтиреді. Мине, усы ғәзеп-ашыудан тууылған шығарма ийт ийеси Дүйсен кәндеклиге арналған. Бул да импровизация менен дөретілгенлигине дау жоқ.

XIX әсирдеги қарақалпақ классикалық әдебиетінде хәм мәдениеті тарихында Бердақ шайыр сөзге шешен, талантлы шайыр, хош хауаз бақсы сыпатында терең из қалдырды. Заманласы Өтеш шайыр Бердақтың сөзге шешен, импровизатор-шайыр екенлигін мойындап:

Сөзге дәрйя, бақсылыққа зор еди,

Тилге шешен мың адамға тай еди [7:65]— деп жоқары бақалаған еди. Бердақ шайырдың сөзге шешен болғанлығы анық, бірақ Бердақ шешен болып дау-жәнжелди шешти деген жуумақ тууылмауы керек. Шешенлик сөзлердің тийкарғы мәніси сөз күдиретін көрсетіу. Бердақ шайыр өзи жасаған дәуірде адамларды сөзден жеңіп қәтесін мойындатқан шешен шайырлардың бири еди. Ол шайырлық өнер менен бирге шешенлик өнерди өзінде жәмлей алған шайыр.

Қашырып сөзди ақпаса,
Дәрйядай ағып тынбаса,
Тиллеринен пал тамбаса,
Аны шешен деп ким айтар. [3:96]

Мине, бул қатарлар арқалы белгилі болғанындай Бердақ шайырдың шешен импровизациялық талантқа ийе шайыр екенлиги көринеди. Әлбетте, шешенликте, сөзге дилұарлықта, хәзир жууаппылықта импровизация үлкен әхмийетке ийе болады.

Шайырдың көпшилик шығармалары импровизациялық усыл менен дөретілген. Бундай шығармаларына «Қален уста», «Жәмәтке», «Хожам», «Уфик мәхрем» хәм т.б. да шығармаларын атап өте бериу мүмкин. Белгилі Бердақтаныушы алым Ә.Пахратдинов мағлұмат бериуши ядыкешлерге сүйене отырып, Бердақ дөретіушилигіндеги импровизациялық таланты, төкпе шайырлығы, қосықларының дөрелиуі тарихына байланыслы қызықлы мағлұматларды илимий жәмийетшиликке ұсынады [8]. Усы ұсынылған мийнетіндеги талқыға алған шығармалары импровизациялық усыл менен дөретілгени аттың қасқасындай болып көринип тур.

Ә.Пахратдинов, К.Пахратдиновлардың (Пахратдинов Ә., Пахратдинов К.- Бердақ шайыр хаққында легендалар, әпсаналар хәм хақыйкатлықтар, Нөкис: «Билим», 1997.) мийнетінде келтирилген шайырдың «Мегзер» шығармасы импровизациялық усыл менен дөретілген. Шығарманың дөрелиуі тарихына нәзер тасласақ, бир ауылда бақсысымақ биреудің қосық айтпай жыртылып, халықтың ықласын, сазға, қосыққа интизарын билсе де, димарын куртып, орасақы сөзлер менен халықтың зығырданын қайнатып «...мына қолдаулы да жақыннан бери Бердақ деген бақсы шығыпты-мыш» деп отырған қусайды. Курда отырған Бердақ шайыр шыдамай «...орнынан ушып туырып ауыл бақсысының қолынан дуұтарды жулып алып, дуұтарды сөйлетип ядынан төмен-деги қосықты айтып дөндирди» [8:12] деп атап өтеди.

Мәнжүли, Бексыйық минер кемеге,
Хәддине бақ бизди Қоңырат демеге,
Қызларың шығады геуірек жемеге,
Барлығы сықылсыз шортанға мегзер.
Бундай мысаларды Бердақ дәретіушилигинде көплегі келтіре беріу мүмкін. Себеби, шайыр бақшылық кәсіп пенен шұғылланығына байланысты байрам хәм той-мерекелердегі саз-сәубет жыйындарда (кур) миллий атқарыушылық хәм дәретіушиликте илхам-йош айды-

нында импровизацияның (төкпе таланттың) тууылыуы тәбиий жағдай.

Улыұма алғанда XIX әсир қарақалпақ классикалық әдебиаты жазба әдебиат белгилері менен рауажланыуына қарамастан, классик шайырлар дәретіушилигинде ерте дәуір әдебиаты дәстүрлері; шешенлік өнері, фольклорлық дәстүрлер, саз өнері улыұма көркем өнердің синкретикалық белгилері, импровизациялық әдіс усуллары жәмлескен халында рауажланыуы сақланып турды.

Әдебиетлар

1. Әжинияз (Таңдамалы шығармалары). -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1975.
2. Әжинияз (Таңдамалы шығармалары). -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1994.
3. Дәуқарасев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, II том. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
4. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1997.
5. Күнхожа. Ел менен. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
6. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіптерлері хәм рауажланыу тарихы. -Н.: «Билим», 2004.
7. Өтеш Алшынбай улы, Көкөзек (Таңдамалы шығармалары). -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
8. Пахратдинов Ә., Пахратдинов К. Бердақ шайыр хакқында легендалар, әпсаналар хәм хакыйқатлықлар. -Н.: «Билим», 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақалада XIX аср қарақалпақ адабиетінің йирик иждокорлары Кунхұжа, Ажиниёз ва Бердақ шоирларнинг ижодида импровизация аънаси сўз этилади. Бу давр адабиётда санъат турларнинг синкретик тамойиллари ўрганилади. Шоирлар ижодида импровизация аънасалари назарий жиҳатдан баён этилади. XIX аср қарақалпақ адабиётининг йирик вакиллари Кунхұжа, Ажиниёз ва Бердақ шоирлар импровизатор шоир, бахши сифатида баҳоланади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается традиция импровизации в творчестве великих поэтов каракалпакской литературы XIX века Кунходжа, Ажинияза и Бердаха. В литературе этого периода изучаются синкретические начала художественных форм. В произведениях поэтов теоретически описаны традиции импровизации. Великие представители каракалпакской литературы XIX века Кунхожа, Ажинияз и Бердах считаются поэтами-импровизаторами.

SUMMARY. The article examines the tradition of improvisation in the works of the great poets of the Karakalpak literature of the 19th century Kunkhodzha, Ajiniyaz and Berdak. In the literature of this period are studied syncretic principles of artistic forms. In the works of poets, the traditions of improvisation are theoretically described. The great representatives of the Karakalpak literature of the 19th century Kunkhoja, Ajiniyaz and Berdak are considered poets-improvisers.

SHE'RIYATDA RITORIK MUNOSABAT HOSIL QILISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY ASOSLARI

S.Matyakupov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: monolog, dialog, estetik munosabat, badiiy mahorat, ifoda uslubi.

Ключевые слова: монолог, диалог, эстетическое отношение, художественное мастерство, манера выражения.

Key words: monologue, dialogue, aesthetic attitude, literary skill, expressive style.

She'riyat muttasil ravishda inson idrok tuyg'usini tahlil qilishga intiladi. Zero, mazkur holat sabab va oqibat o'rtasida munosabat hosil qilgan holda his-tuyg'uni ma'no tarangligiga yo'naltiradi. Unda tasvir ruhiyati teranligi, bilish va anglash darajasining tadrijiy taraqqiyoti, falsafiy fikr yangilanishi his qilinadi. Shakl va ifoda yurishining davomiyligi hamda badiiy g'oya estetik quvvatini belgilashga bo'lgan ehtiyoj, tushunchada tashbeh o'yini she'riy nutqda o'ziga xoslik kasb etadi. Shuningdek, tuyg'u va ong ziddiyati badiiy matn yaxlitligini ta'minlaydigan tayanch markazga aylanadi. Bu o'rindagi asl oniy kechinmani ilg'ash murakkab jarayon hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, she'riyatda dialog bir tomondan, ijodkor maqsad-muddaosini tayin etadigan tizim shaklida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, shoir badiiy aloqa usullarini shakllantiradigan vosita vazifasini o'taydi. Mazkur ikki nutqni bir-biridan ayro tasavvur qilib bo'lmaydi. Negaki, lirika tasvir ruhiyati talablariga tayanadi. Unda "tasvir vositalari uyg'unligi, o'zaro chambarchas bog'lanib ketganligi, biri ikkinchisini keltirib chiqarganligi tasvir mukammalligini ta'minlaydi" [3:131]. Aynan tasavvurda tahlil va idrok uyg'unligi mohiyatni ochishga xizmat qiladi. Badiiy nutq asnosidagi munosabat hissiyot, holat va mantiq izchilligini vujudga keltiradi.

Lo'lilardan bir to'p bola so'rashdi bir kun:

– Ayting qani, biror Vatan bormi sizlarda?

Ular dedi:

– Kezmas edik dunyoni dilxun

Sizlar aytgan o'sha Vatan bo'lsa bizlarda... [1:233].

Azim Suyunning "Vatan" she'rida ritorik ohang ifoda va hikmatni uyg'unlashtiradi. Munosabatli nutq azaliy hamda abadiy muammo - odamzod kindik qoni to'kilgan yurtidan bahs ochadi. Bolalar va lo'lilar orasida kechgan muloqot kitobxonni o'ziga tildiradi: hamisha o'ziga tortib turadigan go'sha qanday sir-sinoatga ega?! Bu holatni his qilish oson emas, zotan, bir siqim tuproq qadrini musofir yaxshi ilg'aydi. She'rdagi murojaat keskinligi (Ayting qani, biror Vatan bormi sizlarda?) hamda javob aniqligi (Kezmas edik dunyoni dilxun, Sizlar aytgan o'sha Vatan bo'lsa

bizlarda) masalani yanada oydinlashtiradi. Shoir tafsilotdan anglashilgan g'oya zalvoriga e'tibor qaratmaydi, balki u keltirib chiqargan kayfiyat ifodasiga urg'u beradi. Bu o'rinda badiiy nutq so'zlovchi va tinglovchi manfaatini tenglashtiradi. Ichki ruhiyatda mujassamlashgan kompozitsiya dialogni yetakchi estetik baholash mezonini darajasiga chiqaradi.

Odatda, rivoya texnikasi she'rda tavsifiylilikni tartibga solib turish vazifasini o'taydi. Unda hayotiy aqida tuyg'u haqqoniyligiga payvandlanadi. Shakl tugallanmasiga intiladigan ong tipida mohiyat yaxlitligini ta'min etish darajasi ustuvorlashadi. Eng avvalo, monolog va dialog munosabatida mushohada yig'iligi badiiy axborot ta'sirchanligi hamda tezkorligini belgilash imkonini beradi. Muayyan she'r poetik strukturasi ko'zga tashlanadigan keskin o'zgarishlar (assotsiatsiyalar, tahlil malakasi) aslida nutq tiplari mustaqilligi janr pozitsiyasini egallashga mayl kuchayishi natijasi o'laroq hosil bo'ladi. Mavjud vaziyatda mavzu va muammo ta'kid tadqiq sahniga chiqib, universal tamoyillarni tubdan o'zgartirib yuboradi.

– Azizim, aytingchi muhabbat nima?..

– Hayot dengizida suzgan bir kema:

Kimnidir bag'riga olgay qo'noqqa,

Kimnidir u tashlab ketgay qirg'oqqa [1:233].

"Muhabbat" she'ri odatiy savol-javob asosiga qurilgan. Ma'shuqa tomonidan berilgan so'roq (Azizim, aytingchi muhabbat nima?) va masalaga oydinlik kiritishga xizmat qiladigan keng sharh (Hayot dengizida suzgan bir kema: kimnidir bag'riga olgay qo'noqqa, kimnidir tashlab ketgay qirg'oqqa) bir-birini to'ldiradi. Tayanch so'z-timsol (kema) hayot dengizida ikki qutb (ezgulik va razolat) qarama-qarshiligini tavsiflaydi. Mazkur holatda tahlil malakasi nozik tasvir, ruhiyat drammatizmi hamda tarang vaziyatni jipslashtirishga xizmat qiladi. Ma'naviy mezon va axloqiy o'lcham qorishiqqligi esa poetik ifoda yangilanganligini ko'rsatadi.

Til materialidan vazifa hamda maqsadga ko'ra foydalanish o'ziga xos yondashuvni taqozo qiladi. Zero, turli tarzda namoyon bo'ladigan usul lirikada muayyan ma'noda